

СТРУКТУРА Й ТИПОЛОГІЯ МОВНОЇ СВІДОМОСТІ

У статті запропоновано визначення й окреслено структуру поняття «мовна свідомість». Наголошено на її важливій ролі як запоруки мовної стійкості та мовного порядку в державі. На основі аксіологічного критерію розроблено типологію рівнів мовної свідомості.

Ключові слова: мовна свідомість, мова як цінність, мовна норма, мовна поведінка, мовний нігілізм, мовні права й обов'язки, мовна політика.

Останнім часом на сторінках лінгвістичної літератури дедалі частіше вживають поняття «мовна свідомість» (далі — МС). І не випадково: без нього, як виявляється, важко пояснити факти мовної поведінки окремих осіб і національних спільнот, з'ясувати зовнішні причини багатьох мовних змін — від непримітних епізодів з історії літературних мов і аж до «мовних революцій». Але вірогідно оцінити ступінь теоретичної значущості поняття МС поки що важко, бо воно й досі лишається порівняно новим і слабо опрацьованим. У курсах загального мовознавства та соціолінгвістики, в багатьох довідкових виданнях його годі шукати. Немає ні цілісної теорії, ні єдиного розуміння МС, бо різні дослідники вкладають у це поняття інакший зміст.

Скажімо, в російському мовознавстві МС найчастіше витлумачують як синонім терміна «мовна картина світу». Таке розуміння зафіксоване ще у словнику О. С. Ахманової¹ й узвичаєне в серії збірок, виданих за редакцією Н. В. Уфімцевої², та в інших розвідках³. Уживання терміна «МС» тут вважають доречним, адже мовна картина світу — це наслідок того, що людина *усвідомлює* навколишню дійсність і закріплює її образ у мові, хоч усвідомлення самої мови тут немає. МС може трактуватися ще ширше — як зв'язок мови та свідомості взагалі, коли йдеться про розуміння тексту, онтогенез мовлення, проблеми спілкування тощо⁴.

---

¹ «Свідомість мовна — особливості культури та суспільного життя певного людського колективу, які визначають його психічну своєрідність і які відбилися в специфічних рисах певної мови» (Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. — 2-е изд. — М., 1969. — С. 439).

² Языковое сознание : Стереотипы и творчество. — М., 1988. — 163 с.; Этнокультурная специфика языкового сознания. — М., 1996. — 226 с.; Языковое сознание: Формирование и функционирование. — М., 1998. — 255 с.; Языковое сознание и образ мира. — М., 2000. — 318 с.; Языковое сознание и межкультурная коммуникация. — М., 2004. — 139 с.; Языковое сознание и культура. — М., 2005. — 172 с.

³ Горошко Е. И. Языковое сознание: гендерная парадигма. — М., 2003. — 437 с.; Яценко Т. А. Каузация в русском языковом сознании. — Симферополь, 2006. — 478 с.; пор. ще: Голубовська І. О. Етноспецифічні константи мовної свідомості : Автореф. дис. ... д-ра філол. наук. — К., 2004. — 38 с.

⁴ Структуры языкового сознания. — М., 1990. — 328 с.

Українська дослідниця О. О. Селіванова приєднується до визначення МС, яке дав німецький лінгвіст Г. Ейлер: це механізм індивідуальної свідомості, що керує мовленнєвою діяльністю, формує, зберігає й перетворює мовні знаки, правила їхньої сполучуваності, вживання, погляди й установки на мову та її елементи⁵. Тут, як бачимо, уявлення про МС почасти накладається на поняття мовленнєвої здатності як психічної функції. Словацький учений Я. Горецький інтерпретує МС як «інтеріоризовану систему вербальної поведінки»⁶. Російський етнолінгвіст С. Є. Нікітіна зближує МС із поняттям стратегії й тактики мовленнєвої поведінки, що зумовлена такими рисами особистості, як культурний статус, соціальна належність, стать, вік, світогляд, психологічний тип тощо⁷.

Б. М. Ажнюк уживає термін «метамовна свідомість» у річищі американської соціолінгвістики, розуміючи під ним здатність людини подумки порівнювати мови, якими вона володіє. На цій основі у неї поглиблюються уявлення про різні мовні явища, виробляються відповідні оцінки, з'являється можливість бути одночасно у двох «мовних світах». Метамовну свідомість учений вивчав методами інтерв'ю й анкетування діаспорних українців, які, крім рідної, володіють і англійською мовою⁸. У дво- й багатомовному середовищі важливо зміцнювати вірність рідній мові, вести профілактику мовного відступництва — явищ, які теж зараховують до царини МС⁹.

Практичні потреби змушували порівнювати мови між собою й у минулі епохи. Так, за умов церковнослов'янсько-давньоруської та церковнослов'янсько-української диглосії часто доводилося розмежовувати дві мови, приписувати кожній із них певні функції та оцінки. Це робили тогочасні книжники і граматисти: їхні погляди на мову нині успішно реконструюють на основі створених ними текстів. Тому термін «МС» не чужий і фахівцям з історії літературних мов¹⁰.

МС трактують і як «більш-менш розвинуту здатність міркувати про мову»¹¹, як сукупність суджень і уявлень про мову та її суспільну роль¹². Дуже близьким до такого розуміння виявляється зміст соціолінгвістичного поняття «ставлення до мови» (language attitudes). Його дослідження має на Заході тривалу традицію: перші ґрунтовні праці з'явилися ще на початку 1970-х років¹³. У центрі уваги вчених — як пересічні мовці оцінюють діалектні та соціолектні різновиди однієї мови¹⁴, статус, престиж, «позитивні» й «негативні» риси різних мов, власні мов-

⁵ Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : Термінологічна енциклопедія. — Полтава, 2006. — С. 371; пор. ще: Гальперин П. Я. Языковое сознание и некоторые вопросы взаимоотношения языка и мышления // Вопр. философии. — 1977. — № 4. — С. 95–101.

⁶ Horecký J. Jazykové vedomie // Jazykovédny časopis. — 1991. — R. 42. N 2. — S. 81.

⁷ Никитина С. Е. Устная народная культура и языковое сознание. — М., 1993. — С. 8.

⁸ Ажнюк Б. М. Мовна єдність нації: діаспора й Україна. — К., 1999. — С. 142–149, 440–441.

⁹ Kurzowa Z. Świadomość językowa i poglądy współczesnych Polaków litewskich na ich język // Przegląd Polonijny. — 1988. — R. 14. Z. 1. — S. 75–96; Романюк С. Формування мовної свідомості українців у діаспорі // Український вимір : Міжнар. зб. — Ніжин, 2005. — Вип. 4. Кн. 2. — С. 68–79.

¹⁰ Див., напр.: Успенский Б. А. Языковая ситуация и языковое сознание в Московской Руси: восприятие церковнославянского и русского языка // Успенский Б. А. Избранные труды : В 2 т. — М., 1994. — Т. 2. — С. 26–48; Гнатюк Л. П. Мовна свідомість як поняття лінгвістики (діахронічний вимір) // Вісн. Львів. ун-ту : Сер. філол. — 2004. — Вип. 34. Ч. 2. — С. 397–402.

¹¹ Techtmeier B. a kol. Tézy o jazykovej kultúre // Slovenská reč. — 1987. — R. 52. — S. 9.

¹² Bartol-Jarosińska D. Świadomość językowa robotników warszawskich : Studium leksykalno-semantyczne. — Warszawa, 1986. — 271 s.

¹³ Language Attitudes: Current Trends and Prospects / Eds. R. Shuy, R. Fasold. — Washington, 1973. — 202 p.

¹⁴ Attitudes Towards Language Variation / Eds. E. B. Ryan, H. Giles. — London, 1982. — 304 p.

ні знання й обізнаність інших людей¹⁵. Студії зі ставлення до мов уважають навіть серцевиною соціальної психології мови¹⁶.

У зарубіжних публікаціях із методики викладання часто трапляється термін «усвідомлення мови» (*language awareness*). Ідеться про свідоме опанування мови: учнів не просто знайомлять з її правилами, а й заохочують міркувати над тим, як вона влаштована, як працює, як її краще вивчати, як поліпшити стратегії спілкування. Така метода, на думку її розробників, робить учнів більш зацікавленими й мотивованими, зміцнює їхню прихильність до мови, прищеплює опірність до політики лінгвоциду та явищ маніпулювання мовою¹⁷.

Г. М. Яворська вважає МС наслідком рефлексії над мовою. Ця рефлексія відбувається на двох рівнях: перший (поверхневий) складається з мовних поглядів та оцінок, притаманних певній спільноті, другий (глибинний) реалізується при виборі мовних варіантів, коли одні з них приймають як правильні, а інші відкидають як неприйнятні. Настанови й оцінне ставлення до мови можливі лише там, де є варіативність. Звідси й визначення МС — «сукупність культурно й соціально зумовлених установок щодо мови, які відбивають колективні ціннісні орієнтації»¹⁸. Безперечно, нормотворення — важливий аспект, хоч МС, на нашу думку, не зводиться тільки до нього. Рефлексію над мовою точніше було б трактувати саме як вияв МС, а нормотворчу діяльність — як її наслідок. Щоб відмежувати власне розуміння МС від її розуміння як мовної картини світу, пропагованого російськими вченими, Г. М. Яворська схиляється до терміна «лінгвістична свідомість». Однак цей термін не є цілком бездоганим, бо відсилає не до мови, а до лінгвістики, означаючи буквально «мовознавча свідомість».

Навіть із цього побіжного огляду видно, що підходи до витлумачення змісту й обсягу поняття МС істотно різняться. Утім, більшість дослідників, по суті, мають справу з тим самим явищем або, принаймні, з явищами того самого предметного поля. Звідси — потреба синтезувати ці підходи, знайти якийсь спільний знаменник, зокрема, щодо природи та структури МС, рівнів її розвиненості. Не претендуючи на побудову якоїсь викінченої теорії, хотілося б поділитися власними спостереженнями над феноменом МС і таким чином бодай частково заповнити цю прогалину.

Розпочнемо з того, що МС є психічним утворенням, належним ідеальній сфері. Істотна ознака свідомості — її скерованість (інтенціональність) на певний предмет, сприйняття його як окремої сутності. Тобто свідомість — завжди свідомість *чогось*. Явища дійсності постають перед людиною тією мірою, якою вона їх усвідомлює. Нема усвідомлення — немає і явища.

Свідомість узагалі полягає в суб'єктивному відображенні людиною навколишнього світу. Традиційно в науці виділяють ще й «спеціалізовані» види свідомості — залежно від тієї царини, яку вони відображають: моральну, правову, національну, екологічну, естетичну, історичну, політичну, релігійну. МС є відображенням царини власне мовної. Тут мова потрапляє в поле уваги, ви-

¹⁵ На українському матеріалі див.: Біланюк Л. Картина мовного світогляду в Україні // Мовознавство.— 2000.— № 4–5.— С. 44–51; Біланюк Л. Мовна критика і самовпевненість: ідеологічні впливи на статус мов в Україні // Державність української мови і мовний досвід світу: Матеріали міжнар. конф.— К., 2000.— С. 57–63.

¹⁶ Edwards J. Language Attitudes // The Encyclopedia of Language and Linguistics : In 14 vols.— 2nd ed.— Oxford, 2006.— Vol. 6.— P. 324.

¹⁷ З новіших публікацій див., напр.: Svalberg A. M.-L. Language Awareness and Language Learning // Language Teaching.— 2007.— Vol. 40.— P. 287–308.

¹⁸ Яворська Г. М. Прескриптивна лінгвістика як дискурс : Мова, культура, влада.— К., 2000.— С. 145.

діляється як окремий об'єкт пізнання й осмислюється з метою зробити її образ ясним, цілісним, упорядкованим. У результаті виникає система мовних знань, ідей, переконань, почувань, настанов. Формуються також ціннісне ставлення, яке відбиває значущість мови в житті людини, й оцінне ставлення — що в мові є хорошим, правильним, корисним, а що поганим, неправильним, шкідливим.

Звідси визначення: *МС — форма свідомості, яка охоплює погляди, уявлення, почуття, оцінки й настанови щодо мови та мовної дійсності*. Коротше кажучи, МС — це небайдуже ставлення до мови. Таке визначення чітко відмежовує МС від її розуміння як мовної картини світу. Якщо там, як зазначалося, йдеться про усвідомлення в мові позамовного світу, то тут — про усвідомлення самої мови. Далі в статті ми виходитимемо саме з останнього тлумачення.

МС пов'язана з низкою супутніх явищ, як-от: знання й культура мови, мовний смак, мовна соціалізація (опанування норм), мовленнєва вправність, мовна особистість (ідіолект, індивідуальність мовця). МС тісно взаємодіє з цими явищами: вона певною мірою залежна від них і одночасно сама зумовлює їхнє існування, впливає на їхню розвиненість, скеровуючи її в певному напрямку. Так, знання норм — це мовна грамотність, а дотримання їх або нехтування ними — це вже сфера МС. Оскільки мова може бути об'єктом моральних та естетичних почуттів, а живання мови підлягає правовому регулюванню, то МС частково переплітається з моральною, естетичною та правовою свідомостями.

Існує взаємозалежність і між мовною та національною свідомостями. В етносу, який розмовляє мовою, відмінною від мов інших етносів, неминуче пробуджується відчуття власної самобутності. У цьому розумінні мова постає одним із вирішальних і, можливо, найперших історичних чинників сформування національної свідомості. Натомість занепад мови, лінгвоцид майже завжди призводять до її спотворення й розпаду. З іншого боку, наявність окремишньої, згуртованої національної спільноти плекає самобутність мови, сприяє її ранньому виокремленню з кола близькоспоріднених мов (діалектів). Отже, МС нерідко зароджується з національної свідомості. Цікаву відмінність у цьому зв'язку відзначає О. Б. Ткаченко. Якщо більшість неповних титульних націй Центральної Європи пройшли розвиток «мовна свідомість → національна свідомість → державна свідомість», то в сучасній Східній Україні цей розвиток може відбутись у зворотному напрямі: «державна свідомість → національна свідомість → мовна свідомість»¹⁹. Таким чином, обидва поняття близькі, у чомусь перетинаються, але цілковитого збігу між ними немає. Тому зводити їх в одне поняття «мовно-національна свідомість», як це інколи роблять, не зовсім правильно.

За формами існування та будовою МС багатовимірна й неоднорідна. Як і інші види свідомості, вона існує у двох іпостасях. Залежно від кількості охоплених нею мовців може бути індивідуальною, тобто належною одній особі, та груповою (суспільною) — належною соціальній групі, національній або мовній спільноті, всьому людству. Якщо індивідуальна МС формується переважно під впливом мовних знань, світогляду й особистого досвіду, то групова МС більше залежить від культурних традицій, умов духовного життя, панівних ідеологічних і ціннісних орієнтацій. Групова МС виражає найтиповіше ставлення до мови й виявляється не інакше, як через індивідуальну МС. Як видно з визначення, структура МС містить чотири основних блоки елементів — мовні знання, почуття, оцінки й настанови.

¹⁹ Ткаченко О. Б. Український мовно-національний розвиток // Світогляд.— 2008.— № 2.— С. 17.

Мовні знання охоплюють загальні уявлення про мову, закономірності та принципи, що в ній діють, обізнаність із нормами та стилістичними особливостями мовлення. Ці знання можуть бути як професійними, науково-теоретичними, що міцно ґрунтуються на лінгвістичній основі, так і побутовими, життєвими, спертими переважно на власний мовний досвід, часто вузький і однобічний. Побутові знання про мову зазвичай уривчасті, наївні, суперечливі, не позбавлені забобонів, стереотипів та упереджень. Раціонально-пізнавальний складник МС загалом можна визначити як мовну ідеологію або мовний світогляд.

У МС виявляється цілий спектр найрізноманітніших *почуттів щодо мови*: цікавість і байдужість, повага й зневага, любов і відроза, гордість за рідну мову й сором розмовляти нею (щоб не стати ізгоем якогось середовища), упевненість або тривога за її майбутнє, радість за її становище й сум, що її спіткають біди, або й обурення, коли мову утискають чи глузують із неї. Залежно від наслідків міжмовних впливів можуть виникати й почуття мовної зверхності або меншовартості, ворожість і агресія до чужих мов (звичайно до накинутих силоміць).

У цьому контексті, очевидно, можна говорити і про низку більш специфічних переживань щодо мови: відчуття належності до мовної спільноти й одночасно відмінності від інших спільнот, відповідальності за долю рідної мови, мовний патріотизм, який виявляється, наприклад, у прагненні захиститися від надмірних запозичень і задіяти натомість власні словотвірні ресурси.

Крім відчуттів щодо мови взагалі, МС обіймає ще й емоції від конкретних актів мовлення: насолоду від естетично довершених його зразків і відроза до грубощів і лихослів'я, неприйняття мовного цинізму та безкультур'я. А також переживання щодо себе як мовця: відчуття власної мовної повноцінності або неповноцінності, задоволення від вправного володіння мовою чи невдоволення своєю недорікуватістю, навіть страх перед мовою²⁰. Яскраво емоційне ставлення до мови традиційно засвідчує поезія²¹. Така широка гама почуттів — від любові до зненависті — засвідчує глибоку вкоріненість мови в духовне єство людини і вкотре доводить, що мова є значно вагомим феноменом, ніж просто засобом спілкування.

На основі знань та емоцій утворюється третій компонент МС — *мовні оцінки* та *мовний ідеал*. Шляхом постійних порівнянь МС фіксує розрив між тим, якою мовна дійсність є (сутнє) і якою вона має бути (бажане). Мовлення, наприклад, оцінюють як нормативне або ненормативне, мовну поведінку — як правильну або неправильну, різні події — як корисні або шкідливі для мови. За ідеал найчастіше править мовлення інших людей, що його вважають досконалим. Коли ж оцінюють стан і статус мови, то за взірець беруть мови з міцнішими соціолінгвістичними позиціями. Так, говорячи про обмеженість суспільних функцій української мови, її часто протиставляють польській або французькій мовам як таким, що цих обмежень не знають. Разюча невідповідність між бажаним і суцим викликає критику мовної дійсності.

З мовного ідеалу випливають відповідні орієнтації. Якщо МС — це ставлення до мови взагалі, то мовні орієнтації — це судження про конкретні шляхи розвитку та нормування мови, оцінка тих чи тих її одиниць і стилістичних засобів як нормативних або ненормативних, обов'язкових або необов'язкових, бажаних

²⁰ Див., напр.: Андрусів С. Страх перед мовою як психокомплекс сучасного українця // Сучасність.— 1995.— № 7–8.— С. 147–152.

²¹ Див., напр.: Найдорожчий скарб. Слово про рідну мову: Поезії, вислови / Упоряд. В. І. Лучук.— К., 1990.— 390 с.; Рідна мова, ти ніжний світ...: Антологія поетичних творів про українську мову / Упоряд. В. Л. Федоренко.— К., 2007.— 528 с.

або небажаних. А. Марковський, наприклад, виділяє такі види мовних орієнтацій (*postawy wobec języka*): пуризм, консерватизм, вимогливість (*perfekcjonizm*), логізування, лібералізм, байдужість (*indyferentyzm*), неприйняття (*abnegacja*), природність (*postawa naturalna*) і раціоналізм²². Мови та їхні різновиди (діалекти, соціолекти) теж оцінюються як престижні чи непрестижні, що, своєю чергою, може призводити до явищ мовного відступництва, мовної дискримінації, почуттів мовної вищості, пики тощо.

МС не лише відображає мовну дійсність, а й має регулятивну функцію — визначає стратегію мовної поведінки, зумовлює діяльне ставлення до мови. Тож є підстави виділити четвертий складник МС — *мотиваційно-поведінковий*. Це настанови, тобто готовність діяти відповідно до прийнятих орієнтацій та імперативів. Скажімо, якщо людина невдоволена власними мовними знаннями, в неї виникає мотивація поглибити їх. У дво- й багатомовному середовищі — бажання (чи небажання) вживати або опановувати нерідну мову. Якщо людина критично оцінює мовну дійсність (наприклад, становище рідної мови), це може спонукати її до поліпшення цієї дійсності: у міру своїх можливостей дбати про розвиток і чистоту мови, розширяти сферу її застосування, сприяти створенню інтелектуального й культурного продукту цією мовою, утверджувати літературні норми й усувати їх порушення тощо. Зрозуміло, що настанови мовної поведінки можуть набувати і протилежного характеру.

Такою, в загальних рисах, є будова МС. Як ми побачимо далі, вона відзначається відносною стабільністю, але змістова наповненість її складників різниться залежно від рівня розвиненості МС.

З регулятивної функції випливає важлива роль МС як чинника мовної активності особи та суспільства. Так, Г. О. Винокур зазначає: «Основною умовою можливості культури мови є, по-перше, висока лінгвістична свідомість мовців, а по-друге,— тісно пов'язана з цим любов до мови»²³. Справді, мова, будучи предметом повсюдної уваги, опіки та любові, краще зберігається і швидше вдосконалюється. Відома виняткова роль особистостей із високою МС у розбудові єдиної літературної мови, створенні її стильового розмаїття, піднесенні її престижу. Це українці І. Котляревський, Т. Шевченко, Б. Грінченко, росіяни О. Пушкін і В. Даль, чеські «будителі», словак Л. Штур, поляки брати Снядецькі, німці М. Лютер і Й. Кампе, норвежець І. А. Осен, італієць А. Мандзоні, угорець Ф. Казінці, єврей Е. Бен-Єгуда й інші. Їхня діяльність, що зрештою спричинилася до «мовних проривів», потребувала наполегливості, мужності, здатності не змінюватися під тиском обставин, а самим змінювати ці обставини, долаючи закорінені в масовій МС міфи та стереотипи.

Доля мови чи не вирішальним чином залежить від ставлення до неї мовців. Тому стан МС — один із непрямих, але вірогідних показників, за яким можна передбачити її майбутнє. «Досліджуючи мовні ідеології та їхні перетворення,— слушно відзначає Л. Біланюк,— ми можемо глибше зрозуміти сили, що приводять до суспільних змін»²⁴. Нація з високою МС активно протидіє мовній асиміляції. Низький же рівень МС перешкоджає поступу літературної мови, призводить до скорочення її функцій, провокує «добровільне» мовне відступництво.

²² *Markowski A. Postawy wobec języka // Nowy słownik poprawnej polszczyzny PWN / Pod red. A. Markowskiego. — Warszawa, 1999. — S. 1722–1728.*

²³ *Винокур Г. О. Культура языка. — М., 1929. — С. 41.*

²⁴ *Біланюк Л. Картина мовного світогляду... — С. 44.*

Тим-то міцна МС — важливий стратегічний чинник мовної стійкості та мовного порядку в державі.

Зміни в суспільній МС є головною передумовою змін у мовному житті. Розширювати сфери вжитку й підвищувати престиж мов легше тоді, коли ці мови викликають позитивне ставлення²⁵. Будь-які реформи щодо мови (чи то законодавчі, чи то правописні, чи то охоронні) мають бути підкріплені масовим усвідомленням їхньої необхідності. Інакше зерна впадуть не в родючий ґрунт, а на асфальт, і реформи наразяться на протидію. Отже, МС — не тільки засіб освоєння мовної дійсності, а й засіб впливу на цю дійсність, регулятор мовного життя суспільства.

Поява й становлення масової МС підпорядковується загальним закономірностям суспільної свідомості, але має і свої особливості. Коли етнічна спільнота стає на вищий щабель духовного розвитку, в неї починає визрівати й міцнішати національна свідомість. Її розбудовою опікується інтелігенція за підтримки політичної еліти. При цьому звертається увага на елементи культурної — насамперед мовної — самобутності, обґрунтовується їхня корисність і необхідність. На колективну МС дієво впливає індивідуальна МС, якщо її носій — визнаний культурний або науковий авторитет, а надто — керівник держави, який розуміє важливу роль мови (М. К. Атаюрк, Ш. де Голль, В. А. Ющенко). Рівень МС — один із вірогідних показників загального рівня культури, що його досягла людина або суспільство.

МС — явище історичне, змінюється від епохи до епохи, періоди піднесення можуть чергуватися з періодами занепаду. Сплески МС майже завжди спостерігаємо в добу національного відродження та становлення літературних мов. МС різко загострюється, коли порушують мовні права або неможливо задовольнити мовні потреби. Прикметна ознака пробудженої МС — поява мовних товариств, що ведуть просвітницьку роботу й намагаються впливати на державну мовну політику (матиці у слов'янських народів, Всеукраїнське товариство «Просвіта» ім. Т. Шевченка, товариство «Німецька мова» тощо). Як відзначила Г. М. Яворська, МС провокується різними комунікативними бар'єрами, що перешкоджають мовному автоматизмові й спонукають замислюватися над мовою. Ці бар'єри викликають різні суспільні зрушення, процеси нормалізації, зокрема зміни у правописі та графіці, розбудова термінології та ставлення до запозичень — усе це стає предметом «мовних баталій»²⁶. МС звичайно розвиненіша в тих, хто багато працює зі словом: письменників, науковців, освітян, перекладачів, журналістів, акторів, правників. Тому МС — певною мірою і професійна риса.

Узагалі, чим багатше й різноманітніше мовне життя, чим відчутніша роль мови в суспільстві, тим швидше зростає МС. Утім, прямої відповідності між культурно-освітнім рівнем і розвиненістю МС, очевидно, немає. Про це свідчить, наприклад, не вельми шанобливе ставлення до рідних мов (дарма що добре внормованих) у сучасних висококультурних, але напівасимільованих націй — білорусів, шотландців, ірландців тощо.

МС не початкова даність і не природжена риса, а *продукт культурного розвитку*. Які ж показники та критерії цього розвитку? Чи можна побудувати типологію рівнів МС? У цілому, ступінь розвиненості МС — це та міра, якою мова знаходить собі місце в духовному світі людини та суспільства.

²⁵ Words and Worlds : World Languages Review / F. Martí, P. Ortega, I. Idiazabal et al.; ed. by F. Martí.— Clevedon ; Buffalo ; Toronto, 2005.— P. 214.

²⁶ Яворська Г. М. Знач. праця. — С. 146.

Індивідуальна МС визначається за тим, наскільки в людини розвинуті мовні знання й чутливість до мовних явищ, чи сформувався в неї ідеальний образ мовця (автора), як ретельно вона дотримується літературних норм, як реагує на помилки інших, наскільки адекватно оцінює й виправляє власну мовну поведінку, як поводить себе в ситуаціях дво- й багатомовності, наскільки терпляча й принципова в мовних питаннях, яка мотивація і спрямованість її мовної діяльності.

Щоб визначити розвиненість суспільної МС, оцінюють: мовне законодавство (як широко мовна сфера регламентована правом і який ступінь мовного порядку досягнуто де-факто, зокрема, як забезпечено мовні права і як виконуються мовні обов'язки), мовну політику (чи існує в країні урядовий орган, що опікується мовним контролем та охороною мови; як мовне питання представлене у програмах політичних партій і громадських об'єднань, як часто воно обговорюється у ЗМІ та на мережевих форумах, чи є в країні мовні свята і як масово їх відзначають), мовну освіту (скільки готується викладачів мови на душу населення, скільки часу відведено мовним дисциплінам на різних щаблях освіти), мовні дослідження (наскільки престижною й розвинутою наукою в країні є лінгвістика, скільки коштів виділяють держава й наукові фонди на видання мовознавчої літератури, якими накладами виходять словники тощо).

Як бачимо, показників чимало, і чи не за кожним можна будувати типологію МС. Проте в основу типології бажано класти якийсь один і при тому найістотніший критерій — той, з якого випливають і від якого залежать усі інші. Що це за критерій? Може, глибина лінгвістичних знань? У такому разі найвищий рівень МС виявився б у мовознавців. Та корисність такої типології невелика, бо вона представлятиме МС як вузькофахове явище й не відображатиме її суспільної значущості.

Істотніший критерій, на нашу думку, — *сприйняття мови як цінності*. Саме воно є ключовою ланкою й головним наслідком МС. Майбутнє мови залежить від того, чи сприймають її мовці як цінність, бо інакше її легко зректися, а масове зречення призводить до загибелі мови. Отже, *розвиненість МС — це той ступінь, якого людина або суспільство досягають у своєму ціннісному ставленні до мови*.

Слід наголосити, що сприйняття мови як цінності — не те саме, що її практичне або теоретичне знання. Можна не дуже вправно володіти літературною мовою, не знати тонкощів класифікації частин мови чи назв усіх її наріч і говорів, а проте цінувати її як «найдорожчий скарб». А можна бути добре підкутим у теорії, але ставитися до мови суто по-споживацькому — як до засобу кар'єрного зростання чи заробітку, перетворюючи, за словами М. Н. Епштейна, мовні знаки у грошові²⁷. Між рівнем розвитку МС і запасом лінгвістичних знань прямої відповідності немає, як немає її, скажімо, між розумовою та моральною розвиненістю людини. Отже, МС — різнорівневе утворення, бо люди різняться між собою тим, як вони осмислюють мову і як ставляться до неї.

Як ми вже зазначали, про свідомість може йтися лише тоді, коли є факт усвідомлення чогось. Утім, не скрізь, де є мова, є її усвідомлення. Дехто мову взагалі не помічає, вона лишається десь за порогом свідомості. Тому є підстави для виділення *нульового рівня МС*.

Попри те, що мова пронизує все наше життя, опосередковує всю нашу діяльність, без мови неможливе суспільство, багато людей рідко всерйоз замислюється над нею, оскільки в повсякденному спілкуванні увага скерована передусім на

²⁷ *Эпштейн М. Н.* Русский язык в свете творческой филологии разыскания // Знамя.— 2006.— № 1.— С. 202.

зміст, а не на знаряддя повідомлення. Через це ми змалку звикаємо до мови як до чогось природного, неодмінного, самоочевидного. (Так само ми не думаємо про повітря, аж доки не відчуємо його нестачі, або про те, як працюють, наприклад, зоровий орган чи травний апарат.) Пересічній людині важко подолати «інерцію звичності»: мова настільки буденна річ, що реакція на неї притупляється.

Носії нульового рівня МС обмежуються найменшим багажем мовних знань, який забезпечує лише просте спілкування. Мова ніколи не стає об'єктом ані роздумів, ані почувань, ані найменшої уваги. Зрозуміло, що така людина не в змозі оцінити правильність власного мовлення (такого питання не виникає, поширене виправдання: «я говорю так, як говорять інші»), вона не усвідомлює ні мовних прав, ні мовних обов'язків. Нульовий рівень — це радше не мовна свідомість, а мовна несвідомість, свідомість зі знаком «мінус».

На відміну від нульового, на *початковому рівні МС* уже з'являється увага до мови й окремі уявлення про неї. Проте увага ця загалом епізодична, а уявлення тьмяні й розпливчасті — вони становлять безладну суміш житейських поглядів та оцінок.

Мовні знання на початковій сходинці МС вузькі, поверхові, механічно завчені. Людина вдовольняється частиною з отриманого в закладах освіти. Свою грамотність сприймає як щось незмінне, думки, що її можна вдосконалювати, зазвичай не виникає. А якщо вона й удосконалюється, то мотивація до цього суто зовнішня, а не внутрішня. Стихійно-емоційне начало значно переважає раціональне, емпіричні враження від мови не слугують джерелом для узагальнень. Така людина не в змозі самостійно сприймати й аналізувати мовну дійсність. До історії мови, її теперішнього й майбутнього вона байдужа. Мова не стає предметом гордості, поваги чи якихось інших приємних почуттів. Цікавість до слова пробуджується хіба що тоді, коли людина заповнює кросворди, переповідає до теми з каламбурами та іншими мовними ефектами.

Початкова МС, будучи побутово приземленою, хоч і виділяє мову як окреме явище, але не відчуває її ваги, сприймає як щось третьорозрядне. Дізнавшись про існування лінгвістики, носії початкової МС дивується: «Хіба може такий дріб'язок, як мова, бути предметом науки?» На мовні питання реагує приблизно так: «Ці питання неактуальні. Нащо їх знову мусувати?», «Яка різниця: “добрий ранок” чи “добре утро”? Головне, щоб людина була хороша», «Народу потрібна не мова, а дешева ковбаса...». Мова — лакмусовий папірець рівня особистої культури, і має рацію І. М. Дзюба, коли пише: «У ставленні до мови виявляється вся глибина нашої некультурності й невігластва»²⁸.

Початковій МС властивий «аксіологічний інфантілізм»: оскільки її носії не вбачають у мові жодної цінності, вони не усвідомлюють або й заперечують потребу в мовному плануванні та в охороні мови. До мовнебезпечної поведінки інших ставляться нейтрально, а часом і самі стають вразливими до всіляких згубних нахилів і поглядів.

Це, зокрема, антинормалізаторство — скептичне ставлення до мовних норм, недооцінка потреби їх дотримання, невизнання мовних авторитетів. Нормо-скептик уважає, що найкраще говорити як заманеться, без огляду на правила, які, мовляв, «накладають кайдани» на особистість і творчу думку. При цьому абсолютизується спонтанний розвиток мови («вона сама собою керує»), а та обставина, що успішне спілкування й благополуччє майбутнє мови тільки й можливі,

²⁸ Дзюба І. М. Вимирання слова // Вісн. Нац. академії наук України.— 2004.— № 12.— С. 38.

якщо її належно внормовано, до уваги не береться. Не враховується й те, що будь-яка людина — хоче вона того чи ні — від самого народження потрапляє в складну систему встановлених у суспільстві культурних традицій, моральних приписів, юридичних законів, що регулюють її поведінку. І з огляду на це немає жодних підстав відкидати мовні норми — регулятори мовної поведінки. Заперечувати їх — це, по суті, заперечувати літературну мову. Щоправда, той, хто дозволяє собі грубо порушувати норми серед «своїх», рідко наважується робити це серед «чужих», скажімо, в офіційній обстановці. Отже, йому таки властиве своєрідне відчуття «зузальної норми».

Мовний цинізм (нігілізм) — крайній вияв антинормалізаторства, при якому нормами не просто нехтують, а порушують їх свідомо й демонстративно. Він може мати різну мотивацію, наприклад гедоністичну, коли людина дістає втіху від нормопорушення й використовує для цього будь-яку нагоду. За мовним цинізмом часто ховається бажання зробити виклик оточенню, самоутвердитися, а частіше — просто привернути до себе увагу. «Вивертання норми навиворіт» спостерігаємо на певних етапах у літературі, театрі, кіно, ЗМІ, зокрема у формі естетизації чи пропаганди суржику, жаргонів, лихослів'я, в жанрі «туалетного гумору» тощо. Грунт, на якому виростає мовний цинізм, — не лише низька МС, а й дефект моральної свідомості.

Зневага до рідної мови найчастіше виникає серед носіїв тих мов, що мають обмежені суспільні функції і, як наслідок, нижчий престиж. Звичайно ця вада МС перебуває «в одній упряжці» з вадою національної свідомості. Відчуження від рідної мови часом набуває настільки потворних виявів, що викликає обурення й огиду. Цілковитим браком національної і просто людської гідності пояснює О. Б. Ткаченко той факт, що «певна частина українців, як правило, російськомовних, ладна перед росіянами висміювати свою “мову”, глузувати з усього українського (крім хіба пісень)»²⁹.

Оскільки початковому рівневі МС критична самооцінка не притаманна, слабе знання мови — тобто власну недосконалість — часто видають за недосконалість самої мови. Цю закономірність добре ілюструють слова білоруського політика О. Г. Лукашенка: «Ми що, білоруською мовою вивчатимемо сучасну фізику, математику, економіку? Білоруською мовою важко сформулювати поняття у природничих науках»³⁰. Йому ж належить і така думка: «Люди, які говорять білоруською мовою, не можуть нічого роботи, крім як розмовляти нею, бо білоруською не можна висловити нічого великого. Білоруська мова — бідна мова. У світі існує лише дві великі мови — російська й англійська»³¹.

Причин слабкої розвиненості МС чимало. Це й низька особиста культура, й лінгвістична необізнаність, і недостатня внормованість мови, й брак мовного порядку в державі (мовна всюдозволеність). Відсталість МС значно утруднює мовну регуляцію. Можна припустити, що на цій сходинці перебуває більшість мовців, хоч далеко не в усіх спостерігаємо відверту зневагу до мови та її норм³².

²⁹ Ткаченко О. Б. Мова і національна ментальність : Спроба сучасного синтезу.— К., 2006.— С. 227.

³⁰ Цит. за: Кулі прэзыдэнта А. Лукашэнка : 3 калекцыі Ўладзімера Падгола.— Менск, 2006.— С. 100.

³¹ Там же.— С. 99.

³² Пор., однак, думку одного з дописувачів газети «Czerwony Sztandar»: «Лише невелика частина людей говорить правильно. Решта так призвичаїлася до неправильного мовлення, що на тих, хто говорить правильно, дивиться як на якихось дурнів» (Цит. за: Kurzowa Z. Op. cit.— S. 81).

Деформована МС і відхилення в ній могли б стати предметом окремої мовознавчої галузі — патолінгвістики. Серед її завдань: узаasadнити поняття норми й патології у ставленні до мови, уточнити межу між ними, розробити засоби профілактики «мовних хвороб» тощо³³.

Порівняно з початковим, на *середньому рівні* МС образ мови помітно виєкравляється. Її уявляють більш визначено і предметно, відомості про неї стають упорядкованішими, конкретнішими, сполучаються з окремими елементами наукових знань. Посилюється роль інтелектуального складника: мову піддають самостійним розумовим операціям і на цій основі роблять умовиводи, узагальнення, оцінки.

Проте на середньому рівні МС знання все ще залишаються уривчастими, слабо систематизованими й не до кінця обґрунтованими. Оскільки її носій має справу головню із зовнішніми, емпіричними виявами мови, він, як правило, не проникає в її суть. Тому висновки й оцінки нерідко виявляються суперечливими, надто суб'єктивними й хибними.

Помилки часто виникають, коли починають порівнювати ті аспекти мови, які до цього не надаються. Так, рідну мову багато хто вивичує на тлі інших мов на підставі її «очевидних» переваг. При цьому власні суб'єктивні враження від мов оголошують їхніми об'єктивними властивостями. Це традиція виникла не сьогодні. Ще англійський (корнського походження) перекладач Річард Кер'ю в «Посланні про вищість англійської мови» (1605) стверджував: «Італійська приємна, але не має м'язів, схожа на тихоплин води. Французька витончена, але занадто формальна, наче манірна жінка, яка боїться розтулити вуста, щоб не спотворити вираз обличчя. Іспанська — шляхетна, але надто фальшива, у ній забагато тягучого “о”, а ще вона моторошна, як чорт у п'єсі. Голландська — мужня, але дуже хрипла, схожа на забіяку, що ладен через кожне слово лізти в сварку. А ми позичили в італійців силу голосних, у французів — повноцінне звучання слова, в іспанців — розмаїття закінчень, у голландців — додаткові пом'якшувальні голосні; як бджоли, зібрали мед їхній найкращих достоїнств, а покидьки залишили їм... І як може мова з усіма цими перевагами не лунати солодкою голосом?»³⁴

За півтора століття схоже (хоч і більш чемне) «метамовне» порівняння повторив М. В. Ломоносов у «Російській граматиці» (1757), дійшовши стосовно рідної мови такого ж висновку: «Карл V, римський імператор, казав, що іспанською мовою з Богом, французькою — з друзями, німецькою — з приятелями, італійською — з жінотою говорити належить. Але якби він у російській мові був управний, то, звісно, до того долучив би, що нею з рештою говорити личить, бо знайшов би в ній пишноту іспанської, жвавність французької, міцність німецької, ніжність італійської, понад те багатство й потужну в зображеннях стислість грецької та латинської мов»³⁵.

Згадані властивості, певна річ, не є специфічними для якоїсь однієї мови, а можуть однаковою мірою належати всім названим і багатьом неназваним мовам. До того ж, ці властивості стосуються не так мови, як способу її використання, тобто мовлення. Отже, безпосередню, суто емоційне сприйняття, надмірна

³³ Щоправда, в межах психіатрії нині формується своя патолінгвістика. Різні, часом малопомітні мовленнєві розлади часто є симптомами психічних захворювань; тому ця галузь вивчає, за якими ознаками мовлення хворого можна уточнити діагноз.

³⁴ Carew R. Epistle Concerning the Excellencies of the English Tongue.— <http://www.gutenberg.org/dirs/etext06/srvcr.txt>.

³⁵ Ломоносов М. В. Полное собрание сочинений : В 11 т.— М. ; Ленинград, 1952.— Т. 7.— С. 391.

довіра лише до власних смаків і вподобань закінчуються упередженістю, грубим суб'єктивізмом.

Для середньої МС можуть лишатися недосяжними й найпростіші лінгвістичні істини. Ось приклад, як відомий гуморист не вловлює явища стилістичної розмежованості мовлення: «У шкільному підручнику російської мови написано, що існує кілька стилів мови: діловий, розмовний, газетний, літературний. І так далі... Я розумію, що вчені можуть захищати докторські дисертації на ці теми. Що більше буде цих дисертацій, то більше буде в нас офіційно вважатися стилів. Але смішно думати, що, приходячи на ринок, я маю говорити одним стилем, на роботі — другим, удома — третім, читати й думати — четвертим»³⁶.

Брак наукових знань (зокрема, щодо закономірностей побутування літературних мов, їхньої історії та сучасного стану, можливостей мовного будівництва), вузька емпірична база й самовпевнене покладання лише на власний досвід призводять до занадто категоричних суджень — певної ознаки дилетантизму. Літератор О. С. Забужко так розцінює нинішній приплив англіцизмів в українську мову: «Говорити, чи добре, чи не добре, це так само, як говорити добре чи не добре мати за вікном дощ чи сніг, це об'єктивно, як погода, і нічого з цим не вдієш. Тобто ціла Європа говорить “окей”, і ціла Європа послуговується англійською термінологією. За винятком Франції, яка трохи звар'ювала на пункті чистоти французької мови та боротьби з англіцизмами»³⁷. Ця «візія», якщо розібратися, не надто відрізняється від наведених поглядів О. Г. Лукашенка. Адже і там, і там в основі лежить та сама вада МС — схилення перед чужими мовами та скепсис щодо термінотворчих можливостей власної. А це свідчить, що остання сприймається (часто — несвідомо) як «слабша», «неспроможна», «менш повноцінна».

Побутує чимало інших марновірств про «вищі» й «нижчі», «красиві» й «потворні», «міські» й «сільські», «собачі» й «свинячі» мови, про виняткову роль («богообраність») котроїсь із мов та приреченість решти до «хатнього вжитку», про ступінь комунікативної повноцінності та «міру краси» різних мов тощо. Звідси дехто виправдовує й навіть «науково» обґрунтовує явища мовного месіанізму (вихваляння своєї мови як такої, що «безкорисливо допомагає» розвиватися іншим)³⁸, мовного культуртрегерства або цивілізаторства (насаджування зі «шляхетною метою» своєї мови носіям інших мов)³⁹ і навіть мовного шовінізму (зненависть до інших мов). Нерідко враження від людини (переважно неприємні) автоматично переносять на мову, якою вона розмовляє. Живучість таких стереотипів свідчить, що, на жаль, далеко не всі корисні набутки сучасної лінгвістики й особливо еколінгвістики стали набутками масової МС. Тим-то насущним лишається заклик А. О. Білецького: «...Завданням мовознавців є боротьба з поширеними в суспільстві “антилінгвістичними” забобонами і роз'яснювальна робота в галузі їхньої науки»⁴⁰. При цьому треба враховувати, що носії ілюзій зазвичай неохоче розлучаються з ними, вважаючи їх «особистим інтелектуальним досягненням».

Людина із середнім рівнем МС загалом непогано обізнана з мовними нормами. І хоч деякі можуть здаватися їй невдалими, вона намагається керуватися ни-

³⁶ Задорнов М. Н. Ассортимент для контингента.— М., 1989.— С. 138.

³⁷ «Радіо Свобода», передача «Світ», 28 березня, 2005.

³⁸ Див., напр.: Виноградов В. В. Великий русский язык.— М., 1945.— 172 с.

³⁹ Див., напр.: Crystal D. English as a Global Language.— 2nd ed.— Cambridge, 2003.— 212 р.

⁴⁰ Білецький А. Предрассудки вокруг языка и языков // Collegium.— 1993.— № 2.— С. 29.

ми в щоденному спілкуванні. Утім, на цьому рівні МС цілком органічного прийняття норм немає: вони ще не стали для мовця «другою натурою», а сприймаються як «обмеження», «заборона», як щось накинута ззовні. Тож людина змушена пристосовувати свою мовну поведінку до вимог викладача, літредактора, оточення. Є й такі мовці, що вправно пильнують мовні огріхи в інших, але через недорозвиненість самооцінки їхнє гостре критичне око сліпує щодо власного мовлення. Тут помічати неправильне їм важче, тому на шлях мовного самовдосконалення вони стають рідко. Нарешті, багато носіїв середньої МС чітко усвідомлюють свої мовні права, ладні їх завзято обстоювати, чого не скажеш про мовні обов'язки — їх або не знають, або знають, але виконують не так завзято. Усі ці три суперечності, як ми побачимо далі, успішно долаються лише на вищому рівні МС.

У надрах середньої МС зароджується уявлення про цінність мови — істотний крок уперед порівняно з попередньою стадією. Проте цінність зводиться до рівня «ужитковий засіб спілкування». Середня МС «ковзає поверхнею»: бачить одне з призначень мови, але не може зрозуміти її глибшої сутності як самостійного національно-культурного феномена і сприймає її, власне, як річ або «технологію». Погляд, що «мова всього лиш прагматичний засіб спілкування людей, а не еквівалент людського духу, не носій буттєвості, глибокого досвіду поколінь і етичної муки особистості, не самé національне буття в його минулому, сучасному і майбутньому», І. М. Дзюба називає твердим у своїй примітивності, а його запанування — особливо гнітючим⁴¹.

У чому небезпека мовного утилітаризму? Якщо мову цінувати виключно як засіб спілкування, виникають передумови до легкої відмови від цього засобу — тобто до переходу на інші мови, поширеніші чи потужніші. Інакше кажучи, вузький прагматизм рано чи пізно призводить до мовного відступництва. Той, хто в цій позиції буде послідовним до кінця, неминуче дійде переконання, що мовне розмаїття Землі — перешкода для «глобальної комунікації», і чим менше існуватиме мов, тим краще (а найкраще, коли залишиться одна-єдина мова!). Якщо на такий погляд нашаровується національний егоїзм, виникає нерозуміння духовної вартості мови для інших народів, а звідси — один крок до мовного месіанізму, лінгвотрегерства та інших потворних явищ, про які йшлося вище. Коріння мовного утилітаризму — в слабкості абстрактного мислення, розмитості уявлень про культурні цінності та їхню роль у національному житті.

Отже, з аксіологічного погляду середня МС не підноситься вище життєво-практичної буденності. Ставлення до мови лишається загалом споглядальним, а не діяльним.

Високий рівень — якісно новий рівень, на якому МС нарешті постає в цілісному й викінченому вигляді. Тут увиразнюються всі її компоненти: образ мови, ціннісні уявлення про неї, засвоєність норм, мовна поведінка. Людина з високою МС є зрілою мовною особистістю, якій властиве позитивне, зацікавлене, активне ставлення до мови. МС на цьому рівні мовоцентрична. Її розвиток уже не треба заохочувати спеціально — він переходить у стадію саморозвитку.

Знання про мову стають складником наукового світогляду. Вони не лише завчені, а логічно систематизовані й науково осмислені. Людина з високою МС спроможна самостійно аналізувати мовну дійсність, виробляти й обґрунтовувати власні (а не повторювати накинута зовні) оцінки. Якщо середня МС цікавиться головню лексикою та фразеологією, то на вищій сходинці виникає інтерес

⁴¹ Дзюба І. М. Знач. праця. — С. 39.

і до звукової та граматичної будови мови, її стильового, діалектного та соціального розмаїття. Крім того, людина звикає оцінювати мовні явища з огляду на їхню історичну ретроспективу.

Лише на високому рівні зароджується професійна МС, що властива лінгвістам і викладачам мови. Від масової вона відрізняється більшим обсягом і глибиною лінгвістичних знань, їх теоретичністю, спеціалізованістю, деталізованістю. Завдяки гармонійній рівновазі емоційного, вольового та інтелектуального складників професійна МС спроможна розв'язувати мовні проблеми компетентно. Тобто їй властиві як загострений інтерес до мови, бажання її досліджувати, так і належна ерудиція, відшліфований методичний і поняттєво-категоріальний апарат. Цим вона вигідно відрізняється від непрофесійної МС, де між щирою допитливістю й багажем лінгвістичних знань нерідко зяє глибоке провалля. Тим-то, коли нефахівець із пробудженою МС заходжується писати на мовні теми (надто з питань історії та етимології), з-під його пера виходять праці примітивні, помилкові, схожі на наукові «відкриття» школяра.

Вельми показовою еволюції зазнає ставлення до норм. Будучи досконало обізнаною з ними, людина з високою МС сприймає їх як стандарт мовної діяльності, запоруку успішного спілкування. Вона глибоко розуміє цілі вноормування мови, корисність правильного мовлення — і для себе, і для суспільства, і для самої мови. Висока МС убачає в нормі благо й тому від пасивного підкорення їй переходить до усвідомленого прийняття її в акт вільного вибору. Звичка дотримуватися норми переростає в потребу, а сама норма остаточно утверджується як внутрішній регулятор мовної діяльності. Гарантією правильного мовлення стає не зовнішній контроль, а самоконтроль, бо таке мовлення носій високої МС вважає єдино можливим для себе. (Про таких мовців німці кажуть *sprachbewusst* «який свідомо вживає правильні мовні форми».) Отже, суспільна вимога дотримуватися літературних норм збігається з внутрішньою потребою людини. Гадаємо, що без високої МС норми взагалі не виникли б. А втім, питання «що з'явилося раніше: МС чи мовні норми?» нагадує відому головоломку про курку та яйце.

На високому рівні МС згладжується одвічна суперечність між потребою у творчому самовираженні та «прокрустовим ложем» літературних норм. Знання норм настільки глибоке, що вони не лише не сковують мовця, а, навпаки, дають йому змогу якнайточніше передавати думки й почуття, всі їхні переходи й відтінки. Мовлення при цьому не втрачає спонтанності, безпосередності, не стає «штучно-дистильованим». Водночас яскрава мовна особистість далека від якогось нормативного догматизму, бо розуміє динамічність норми. Вона постійно в пошуках оригінальних засобів. Мовна дисципліна в неї органічно поєднується із творчим підходом, дотримання норм — із новаторством. Але загалом переважає здоровий консерватизм: норми треба не порушувати, а берегти й удосконалювати.

Розвинена МС наділяє свого носія опірністю до мовного безкультур'я та нігілізму. Ці явища справляють на нього таке ж одворотне враження, як і той, хто, скажімо, їсть руками або сміється на похороні. Не випадково мовець, уважний до норм, виправляє співрозмовників (зокрема й старших за себе) навіть тоді, коли це може здатися недоречним, не зовсім чемним або й загрожує зіпсуттям стосунків. Тобто він так високо підносить культуру мови, що для нього виправляти помилки — завжди етично. Ця позиція небезпідставна: адже мова — те, що виділило рід людський із тваринного світу. Тому зневага до неї закономірно сприймається як повернення до рівня печерної дикості.

В очах людини з високою МС мова набуває важливого змісту, позитивної значущості, сприймається як особиста цінність. Така людина відчуває красу мови і, кажучи словами М. Хайдеггера, чуйно вслухається в її голос. Вона всякчас відкриває в мові дедалі нові можливості й тому безумовно вірить у її перспективність, схвалює все, що сприяє її поступові, збільшує комунікативні потужності. Цікавість, пієтет, любов і гордість — усі ці почуття незмінно виникають при думці про неї.

Людина добре відчуває вигоди від вправного володіння мовою — як знаряддя правильно мислити, точно виражати думки, впливати на інших, як шляху до кар'єрного зросту й особистісного вдосконалення. Це стосується і рідної, і чужих мов. Проте щодо рідної все ж переважають непрагматичні мотиви. Її цінують не лише як засіб спілкування, а як невід'ємну частку людського ества, націєтвірну ознаку, нетлінний духовний скарб.

Висока МС сповідує культ рідної мови, сприймає її не інакше, як «істинну святиню» (П. О. Куліш), «найбільше і найдорожче добро» (Панас Мирний). Повсякденний ужиток чужої мови, особливо в родинному колі, вважається гріхом. Рідною мовою розмовляють із тієї простої причини, що вона рідна. Це не так звичка, прищеплена в дитинстві, як акт свідомого вибору: людина послугується нею завжди і скрізь, де тільки можливо, зберігає відданість їй навіть за несприятливих умов. Наприклад, якщо розмовляти чи писати нею стає невігідно, непрактично, якщо обставини змушують зректися її, надто якщо мовець стає об'єктом насмішок чи й відвертих цькувань. У таких ситуаціях він незмінно виявляє твердість або те, що психологи називають полenezалежністю, — здатність протистояти середовищу й керуватися власними цінностями попри потужний зовнішній тиск, який спонукає до зовсім іншої лінії поведінки. Саме таким чином висока МС виявляється запорукою мовної стійкості.

Благоговіння перед мовою, однак, не заважає реалістично визначати її місце серед інших культурних і суспільних цінностей. Розвинена МС не доходить до крайнощів мовного фетишизму, не робить з мови якоїсь «священної корови». І. Я. Франко писав: «Мова, хоч і який коштовний скарб, не є все-таки найвищим скарбом; ...життя народу і його розвій, придбання економічні, громадські і духові є скарби далеко важніші, для котрих мова є тільки одним із способів»⁴². Отже, якщо мовоцентризм не гіпертрофований, у мові він бачить цінність важливу, але не абсолютну.

Людина з розвинутою МС — і це її специфічна риса — розуміє єдність мовних прав і обов'язків. Користуючись мовою, вона намагається віддавати їй щось навзаєм: плекати, захищати, очищати, відшліфувати. У неї зароджується відчуття особистої відповідальності не лише за власне мовлення, а й за стан рідної мови загалом. Вона далека від того, щоби бачити його крізь рожеві окуляри — навпаки, тверезо усвідомлює об'єктивні слабкості мови на сучасному етапі (функціональну неповноту, невисокий суспільний престиж, надмірну залежність від інших мов тощо). Утім, це усвідомлення не призводить до зневіри, до висновку про неповноцінність мови як такої, а заохочує удосконалювати її і далі.

Мова настільки щільно зливається з людським «Я», що коли її утискають, упосліджують, дискримінують, людині стає так само прикро, наче скривдили не мову, а її саму. Власне, розвиненість МС можна визначити за тим, як людина реагує на образи своєї мови: що гостріша реакція — то вищий рівень МС. Зі свого боку носій високої МС виявляє мовну терпимість, дотримується етики між-

⁴² Франко І. Я. Зібрання творів : У 50 т. — К., 1980. — Т. 28. — С. 175.

мовних стосунків. Ворожість до інших мов, яка дуже рідко буває конструктивною, йому загалом не притаманна — вона сублімується в турботу про власну мову.

Такою є загальна характеристика рівнів розвиненості МС. Слід зауважити, що в «чистому вигляді» вони в житті навряд чи й трапляються. Але тоді виникає питання: як ця типологія пов'язана з дійсністю? Інакше кажучи, який її онтологічний статус? Щоб відповісти на це питання, доречно згадати метод «ідеальних типів», який іще на початку ХХ ст. розробив відомий німецький соціолог та історик Макс Вебер. Для нього цей метод був основним у досліджуванні суспільства, а згодом став одним із ключових для соціального пізнання взагалі.

Якщо письменник або актор хоче створити характерний образ, скажімо, селянина, він збирає деталі поведінки різних селян, а потім, перепплавляючи подумки ці деталі, виліплює цілісну й виразну фігуру. Персонаж виходить індивідуальним, але водночас типізованим. Соціолог, що описує тип суспільства, вчиняє так само: відбирає окремі риси, які вважає сутнісними або найхарактернішими, і посилює, загострює їх; риси ж, на його погляд, неістотні — відкидає. Виходить свідомо ідеалізована модель суспільства (античність, феодалізм, капіталізм тощо). За М. Вебером, усі категорії соціальних наук (як-от церква, ремесло, міське господарство) теж є не чим іншим, як ідеальними типами.

Ідеальний тип, дарма що спрощений і до певної міри штучний, відіграє важливу гносеологічну роль. Його «накладають» на соціальну дійсність і в такий спосіб виокремлюють сам об'єкт дослідження. Далі вчений виявляє, наскільки цей об'єкт є наближеним або віддаленим від ідеального типу. Якщо емпіричний матеріал різко не збігається з еталоном, це стимулює пошук причин, що викликали незбіг. Веберівський метод допомагає вченому орієнтуватися в розмаїтті соціальних подій і фактів, витлумачувати їхні сутність і культурний зміст, не вганяючи їх у якусь упереджену схему. В результаті картина суспільних явищ постає більш упорядкованою та осмисленою⁴³.

Отже, в описаних у цій статті рівнів МС немає конкретних прообразів-носіїв серед реальних мовців. У своєму цілісному вигляді ці рівні є ідеальними, усередненими типами. Рівень МС — поняття не так онтологічне, як евристичне, що допомагає вивчати й типологізувати ставлення різних людей до мови та мовної дійсності.

У мовній історії різних народів є чимало прикладів протесту проти порушення мовних прав. Задля захисту мови учасники цих подій піддавали небезпеці свою свободу, а інколи — життя. Мову вони сприймали як непроминущу цінність, і це дає підстави впевнено розпізнати в них високий рівень МС.

Так, Грузія була однією з чотирьох радянських республік, у яких державність мови титульної нації була закріплена законодавчо. Однак проєкт нової Конституції Грузинської РСР, що з'явився навесні 1978 р., відповідної норми не містив. Це глибоко обурило суспільство, почалися стихійні демонстрації протесту. Напруга досягла апогею 14 квітня — в день, коли Верховна рада мала приймати Основний закон. Перед Тбіліським університетом зібралися десятки тисяч студентів із різних вишів. Вони читали вірші грузинських класиків, тримали гасла «Рідна мова!», які студентки медінституту написали губною помадою на своїх пошматованих халатах. Після мітингу велелюдна колона рушила до Будинку уряду, а до міста тим часом почали стягатися колони бронетехніки. Коли вже здавалося, що кровопролиття не минути, до натовпу вийшов керівник республіканської компартії Едуард Шеварднадзе й оголосив рішення парламенту відновити пункт про державність грузинської мови (напередодні це

⁴³ Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи / Пер. з нім. — К., 1998. — С. 237–254.

питання йому вдалося узгодити з московським керівництвом)⁴⁴. Нині 14 квітня в країні відзначають День грузинської мови.

До Першої світової війни провінція Південний Тіроль належала Австро-Угорщині, а 1919 р. була анексована Італією. 86 % місцевих мешканців розмовляли німецькою мовою, і режим Б. Муссоліні заходився їх примусово асимілювати. Офіційною мовою стала італійська; німецькою можна було послуговуватися хіба що вдома, вивчали її таємно в «катакомбах» школах. Після падіння фашистського режиму південним тірольцям дозволили вживати рідну мову в громадському житті, але офіційною її не визнавали. Ті й далі почувалися чужинцями на власній землі. Прагнучи повернути увагу світу до своїх мовних проблем, місцеві активісти на чолі із Зешпом Кершбавмером наважилися вдатися до силових дій — підриву адміністративних будинків. Щоб уникнути жертв, робили це вночі, коли там майже нікого не було. 12 липня 1961 р. було підірвано 34 опори лінії електропередач, унаслідок чого знеструмилася велика промзона на півночі Італії. Ця дата ввійшла в історію як «Вогненна ніч». Зрештою, Рим був змушений піти на поступки й зробити німецьку офіційною мовою провінції. Дослідники вважають, що справедливе розв'язання проблеми мовних прав у Південному Тіролі — приклад для інших регіонів Європи, заселених нацменшинами⁴⁵.

Щоб не заохочувати сіонізм і національну свідомість радянських євреїв, у СРСР з кінця 1960-х рр. неофіційно заборонили викладати іврит. Відтоді в різних містах, зокрема Києві, Харкові, Одесі, починають діяти підпільні курси цієї мови — ульпани. Заняття проводили в приватних помешканнях, де збиралося по кількадесят осіб. Послуговувалися ізраїльськими підручниками, отриманими й розмноженими нелегально, а також дореволюційними виданнями. Влада відмовляла вчителям івриту в реєстрації, більше того — влаштувала обшук у вилученням навчальної літератури, залякувала й звільняла з роботи учнів. У першій половині 1980-х рр. під різними приводами (злісне хуліганство, зберігання зброї, наркотиків) було заарештовано кілька викладачів. Серед них — Ефраїм Холмянський, очільник таємної мережі викладання івриту в СРСР. Під час слідства й після вироку він голодував протягом 207 днів; в'язнична адміністрація застосовувала до нього карцер і штучне харчування. Перешкоди для викладання івриту в СРСР зникли лише наприкінці 1980-х рр.⁴⁶

Унаслідок розпаду 1947 р. Британської Індії постала держава Пакистан у складі двох географічно віддалених і етномовно відмінних земель. У Західному Пакистані переважала мова урду, у Східному — бенгальська. Наступного року уряд оголосив урду єдиною державною мовою на всій території країни. Було офіційно заявлено, що «урду, й тільки урду» втілює мусульманський дух, а незгодні з цим є «ворогами Пакистану». Рішення викликало різке невдоволення бенгальців, адже серед них цю мову розуміло не більше 2 %. Проте уряд не лише не врахував їхніх вимог, а й заборонив їм виступати, запровадивши воєнний стан. Та це не спинило масових заворушень. 21 лютого 1952 р. в Дацці під час розгону мирної демонстрації на підтримку бенгальської мови загинуло п'ятеро студентів. Кривава подія ще більше розпалила протестні настрої, які згодом переросли в «Мовний рух». 1956 р. після напруженого протистояння бенгальська мова врешті набула державного статусу. Мовний рух дав початок потужному національному рухові, що привів до утворення 1971 р. незалежної держави Бангладеш, — яскравий приклад того, як з МС виростає національна свідомість⁴⁷. На пошану загиблих студентів у Дацці встановлено пам'ятник, а 21 лютого країна відзначає День мучеників за мову. З 2000 р., за одностайним рішенням ЮНЕСКО, цього ж дня з метою захисту мовного розмаїття у світі відзначається Міжнародний день рідної мови.

Калуський інженер, колишній сталінський політв'язень Олекса Гірник гостро переймався пригнобленим становищем української мови. За кілька років таємно написав од руки близько тисячі листівок (у п'яти варіантах) проти російщення українців із цитатами Т. Г. Шевченка. 20 січня 1978 р., напередодні 60-х роковин проголошення незалежності України Центральною Радою, прибув на Тарасову гору. Вночі під посвист завірюхи він розкидав листівки, тричі

⁴⁴ Алексеева Л. М. История инакомыслия в СССР : Новейший период.— М., 1992.— С. 84–85.

⁴⁵ Alcock A. E. From Tragedy to Triumph: the German Language in South Tyrol, 1922–2000 // National Varieties of German Outside Germany : A European Perspective / Ed. G. Hogan-Brun.— Bern ; New York, 2000.— P. 161–194.

⁴⁶ Докладніше див.: Белов (Элинсон) А. Рыцари иврита в бывшем Советском Союзе.— Иерусалим, 1998.— 384 с.; Данилюк Ю. З., Бажан О. Г. Опозиція в Україні (друга пол. 50-х — 80-ті рр. XX ст.).— К., 2000.— С. 376–377.

⁴⁷ Про мовний чинник у становленні незалежної Бангладеш ідеться в добре документованій монографії : Dil Anwar, Dil Afia. Bengali Language Movement to Bangladesh.— Lahore, 2000.— 743 р.

обійшов навколо пам'ятника Кобзареві, а тоді вилив на себе дві каністри з бензином і підпалився. Вранці його обгоріле тіло знайшов черговий міліціонер. Болісне самоспалення стало знаком протесту, своєрідним символом тих страждань, яких йому завдавали русифікація й поневолення української нації⁴⁸. Попри те, що мотиви й сам факт цієї трагедії було засекречено, звістка про подвиг українського патріота за кілька років потрапила до західних ЗМІ й стала відома світові. 2007 р. за проявлені мужність і самопожертву Олексі Гірникові посмертно присвоєне звання Героя України.

Як ми намагалися показати, поняття МС має неабиякий пізнавальний потенціал. Завдяки своїй змістовності, значній пояснювальній силі воно є зручним і перспективним для соціолінгвістики, теорії та історії літературних мов, загального мовознавства. Воно об'єднує в струнку систему цілу низку конкретніших мовознавчих понять і в майбутньому цілком може стати фундаментальним, навіть набути статусу лінгвістичної категорії. Утім, у явищі МС поки що більше недослідженого, ніж дослідженого. Потребують глибшого вивчення її стан і динаміка в регіонах України та в різних суспільних групах (вікових, статевих, професійних), поширеність стереотипів і забобонів щодо мови, історія МС українського народу. Окреме важливе завдання — намітити шляхи подолання мовного нігілізму, з'ясувати можливості цілеспрямованого формування високої МС.

P. O. SELIHEY

THE STRUCTURE AND TYPOLOGY OF LINGUISTIC CONSCIOUSNESS

The article proposes the definition and outlines the structure of the notion «linguistic consciousness». Its significance as guarantee of linguistic stability and linguistic order in a state is emphasized. On basis of axiological criterion the typology of levels of linguistic consciousness is developed.

К е у в о р д с: linguistic consciousness, language as value, language standard, linguistic behavior, linguistic nihilism, linguistic rights and duties, language policy.

⁴⁸ *Ищенко М. С.* Спалився за Україну.— К., 2004.— С. 110.